

**”Hela det romska Europa finns i Sverige, en möjlighet
som vi nu försöker använda oss av”**

**- En studie om Språkrådets språkvårdande insatser och
revitaliseringsarbete i romani chib 2007-2012**

**Christina Rodell Olgaç
Slutrapport februari 2013**

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	2
1. Inledning	3
1.1 Det romska språket och romsk språkvård i Sverige - en kort bakgrund	4
2. Kulturell och språklig revitalisering.....	5
3. Metod och material	7
4. Språkvårdande arbete i romska.....	8
4.1 Harmonisering.....	8
4.2 Språkrådets hemsida.....	9
4.3 Språkvårdsseminarier	9
4.4 Enkätundersökning	10
4.5 Frågor om språket.....	10
4.6 Språkpolitiskt arbete.....	11
4.7 Internationell romani.....	11
4.8 Olika behov för olika varieteter	11
4.9 Större öppenhet om språket.....	12
5. Revitaliseringsinsatser genom projekten.....	12
5.1 En mångfald av aktiviteter	15
5.2 Text och ljud på romska	16
5.3 Några goda exempel bland projekten.....	17
5.3.1 Rätten till Romanipe	17
5.3.2 Romsk kulturskola	19
5.3.3 Revitalisering av resanderomani.....	21
6. Sammanfattning.....	25
6.1 Språkvård i romska – en gigantisk uppgift	25
6.2 Språk, kultur och identitet i fokus.....	25
Referenser.....	27

1. Inledning

I föreliggande rapport redovisas ett uppdrag angående språkvårdande insatser och revitaliseringsarbete i det nationella minoritetsspråket romani chib för Språkrådet, Institutet för språk och folkminnen. När det gäller just de nationella minoritetsspråken har Språkrådet, förutom sitt arbete med det svenska allmänspråket och klarspråk (den offentliga förvaltningens språk), till uppgift att bedriva språkvård för romani chib, finska, meänkieli och jiddisch samt svenskt teckenspråk. I uppgifterna ingår bland annat att samla in, vetenskapligt bearbeta och förmedla kunskap om de ovan nämnda nationella minoritetsspråken, bereda beslut om fördelning av statsbidrag för insatser till stöd för samtliga fem nationella minoritetsspråk, ge råd och upplysningar i språkfrågor, bereda yttranden av språkpolitisk betydelse och vidare verka för att den offentliga förvaltningen även använder de nationella minoritetsspråken enligt gällande lagar och förordningar samt främja språkteknologisk och terminologisk utveckling (Språkrådets årsrapport 2010, 2011).

I december 2011 uppdrog regeringen genom Kulturdepartementet till Språkrådet att som myndighet ”redovisa hur den arbetat med att sprida kunskap och goda exempel på språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib bland romer” (KU2011/1960/RFS (delvis)). Arbetet med denna redovisning, som är gjord av Christina Rodell Olgaç, lektor i pedagogik på Södertörns högskola, påbörjades i slutet av våren 2012 men har huvudsakligen genomförts under hösten 2012. Syftet med uppdraget har varit att undersöka och redovisa Språkrådets arbete med att sprida kunskap och goda exempel på språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib bland romer dels genom det språkvårdsinsatser som skett av de två romska språkvårdarna på Språkrådet mellan juni 2007- juni 2012, dels genom de projekt som beviljats medel genom statsbidrag för insatser till stöd för de nationella minoritetsspråken åren 2010-2011. Särskilt fokus har lagts på goda exempel och revitaliseringsinsatser inom ramen för dessa projekt. Följande övergripande frågeställningar behandlas:

- Vilket arbete med språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib bland romer har språkvårdarna i romska på Språkrådet bedrivit?
- Vilket arbete med språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib bland romer har de projekt som beviljats medel för revitaliserande insatser från Språkrådet bedrivit?
- Vilka goda exempel på språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib kan särskilt lyftas fram?

Fortsättningsvis ges en bakgrund till Språkrådets revitaliseringsinsatser i romani chib¹ med utgångspunkt i den rapport som gjordes i frågan för Språkrådet 2007 följt av ett avsnitt som rör

¹ Enligt minoritetsspråksstadgan benämns det romska språket *romani chib*. Språkrådet använder dock huvudsakligen beteckningen romska, men även romani chib förekommer. I denna studie kommer fortsättningsvis såväl romska som romani chib med kortformen romani att användas. Även benämningen romanés kan förekomma. Stavningen av de

språklig och kulturell revitalisering.² Därefter redovisas studiens genomförande och underlag. I resultatet presenteras först det språkvårdande arbetet och därefter de olika revitaliseringsprojekten samt en utförligare redogörelse för fem av dessa projekt. Avslutningsvis sammanfattas studiens resultat tillsammans med några förslag.

1.1 Det romska språket och romsk språkvård i Sverige - en kort bakgrund

I Ellen Bijvoet och Kari Frauruds utförliga undersökning *Det romska språket och romsk språkvård i Sverige 2007* (Bijvoet & Fraurud 2007) från Språkrådet, Institutet för språk och folkminnen, genomförd tillsammans med Dimitri Florin Valentin och Baki Hasan, idag romska språkvårdare vid Språkrådet, görs en kartläggning av vilka varieteter av romani chib som talas i Sverige och en undersökning av om det i landet eller i andra länder finns ordböcker, skrivregelsamlingar och grammatikor för de varieteter som talas här. I rapporten ges också förslag på hur det fortsatta språkvårdsarbetet bör bedrivas. I rapporten nämns även att man utifrån gjorda intervjuer uppskattar antalet romska varieteter i Sverige till ett tjugotal och författarna menar att följande varieteter bör tillhöra de viktigaste, som idag finns representerade i landet: arli, burgurdji/kovatji, chaladitki, gurbeti/djambazi, kaale, kelderash, lovari, manusch, romungri, sinti, svensk resanderomani och tjurari. Av dessa varieteter förstår talare av kelderash, lovari och tjurari varandra och utgör därmed en grupp, medan arli, burgurdji/kovavtjki och gurbeti/djambazi bildar en annan grupp. Varieteterna kaale eller svensk romani däremot kan inte lika entydigt placeras i någon grupp (ibid.: 15). Författarna lyfter också fram heterogeniteten bland de olika grupperna och konstaterar att detta också ”kräver *en olik men likvärdig* behandling” av dessa (ibid.: 22). Här pekas också på betydelsen av media, forskning, lärarutbildning och behovet av förebilder för att språket ska kunna bevaras och utvecklas samt ytterligare åtgärder för exempelvis vuxna för att språket ska kunna revitaliseras. Vidare lyfts behovet av ökade resurser till Språkrådet fram för att utveckla ett samarbete med forskare och språkvårdare i romska i andra länder samt för ett referensbibliotek.

Bijvoet & Fraurud framhåller vidare att det är den egna varieteten som föräldrar för vidare till sina barn och som fungerar bäst i särskilt de tidiga stadierna av modersmålsundervisningen. Språket fyller också en viktig roll som ett gemensamt och transnationellt språk för kommunikation med romer från andra grupper och länder. De menar också att den ömsesidiga förståeligheten mellan olika varieteter kan underlättas av ökad kunskap i och om andra varieteter än den egna, men kräver också språkvårdande insatser i form av samarbete kring utvecklandet av ortografi, ord för nya företeelser m.m. En sådan process pågår redan, både spontant och mer organiserat, framhåller de, och kan beskrivas som en harmonisering mellan jämbördiga

olika romska varieteterna kan i denna undersökning också variera på grund av att den skiljer sig åt i olika dokument, projektens ansökningar och redovisningar samt i andra källor som här används.

² För en mer utförlig redovisning av den romska minoritetens situation se exempelvis Delegationen för romska frågors utredning *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55).

varieteter. Det handlar alltså inte ”om en varietets eller norms dominans på bekostnad av andra, utan om en likställd och frivillig sammanjämkning” (ibid.: 38).

För att det romska språket i Sverige ska kunna bevaras och utvecklas krävs enligt Bijvoet & Fraurud följande resurser till Institutet för språk och folkminnen, Språkrådet: dokumentation: inspelningar av talare, återutgivning av äldre skriftligt material, språkbeskrivning i form av lexikon och grammatikor, utarbetande av specialordlistor i form av domänordlistor och tolkordlistor, arbete med IT-standarder: utredning av behov och möjliga lösningar i Sverige och internationellt, samverkan med språkvårdande/-forskande institutioner/personer i Sverige, rådgivning om romska och romska varieteter till svenska myndigheter och andra som har kontakt med romer (även vad gäller svenska beteckningar för romska grupper och varieteter), utbildning och rekrytering av fler romska medarbetare (en förutsättning för ovanstående) (ibid.: 44).

Vidare påtalar Bijvoet & Fraurud vikten av att ta hänsyn till vad de romska varieteterna har gemensamt men även till skillnaderna inom och mellan dem, något som medför olika behov av språkvårdande åtgärder. Samtidigt måste det gemensamma romska arvet tillvaratas och utvecklas genom harmonisering inom och mellan varieteterna. I rapporten uppmärksammas de stora behov för att det romska språket ska kunna bevaras och utvecklas. Det handlar här om ”dokumentation och beskrivning av olika varieteter, utveckling av ortografier, terminologiarbete, sammanställning och utgivning av domänordlistor och större lexikon, redigering och återutgivning av äldre referenslitteratur, samt språkrådgivning åt allmänhet och myndigheter. Flera av dessa uppgifter bör ske i samarbete med andra språkvårdande och forskande institutioner och personer – både nationellt (till exempel Skolverket, TÖI, Radio Romano) och internationellt (till exempel Universitetet i Manchester och Karl-Franzen-universitetet i Graz)” (ibid.: 48). De framhåller också att Språkrådet bör garanteras tillräckliga ekonomiska och personella resurser för att kunna ta på sig ansvaret för det romska språkvårdsarbetet.

Även Laura Palosuos rapport *En inventering av forskning om romer i Sverige* (2009) bekräftar bilden av obefintlig, eftersatt eller brist på aktuell forskning i romska frågor i landet. I rapporten efterfrågas ”mer ’positiva’ frågeställningar, bland annat kring språkforskning, romsk kultur och identitet” (ibid.: 79). Det är mot denna bakgrundsbild som tecknats ovan som de här aktuella språkvårdande insatserna och revitaliseringsarbetet måste betraktas.³

2. Kulturell och språklig revitalisering

Bilden av Sverige som ett land med ett folk, ett språk och en historia har under lång tid haft hegemoni med stora konsekvenser för de nationella minoriteterna (jfr Muncio 1993; Catomeris 2004; Hagerman 2006). Att språk, kultur och identitet är nära sammanlänkande har framhållits av många forskare (se exempelvis Fishman 1991; Hyltenstam 1999; May 2008) samt att de sociala och politiska förhållanden som hör samman med talare av ett språk har ett stort inflytande

³ Se även SOU 2010:55 för vidare beskrivning av minoritetens situation.

över detta språks status, något som talare av dominerande majoritetsspråk inom nationalstater sällan behöver förhålla sig till (May 2008: 134). Den språkliga och kulturella assimilering som minoriteterna i Sverige utsatts för har fått allvarliga följder för dem. När det gäller den romska minoriteten konstaterar Delegationen för romska frågor i sin utredning *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55) att det romska kulturarvet ”är utspritt, obeforskat, okatalogiserat, odokumenterat samt otillgängligt inte minst för romerna själva som nästan undantagslöst saknar inflytande över sitt eget kulturarv (ibid.: 31). Delegationen nämner också att när det gäller kulturarv handlar begreppet inte bara om kunskap om kulturarvet i sig. UNESCO-konventionen från 2003, som talar om tryggheten av det immateriella kulturarvet innefattar i detta det levande utövandet av detta arv som genom ”sedvänjor, framställningar, uttryck, kunskap och färdigheter tillsammans med verktyg, föremål, platser m.m., som grupper eller individer erkänner som del av sitt kulturarv och som överförs från generation till generation” (ibid.: 470). Som exempel nämns muntliga traditioner och uttryck tillsammans med sociala sedvänjor/riter och traditionell hantverkskunskap, något som vi också kommer att se exempel på i de här aktuella projekten.

Särskilt efter erkännandet av romer som en av de fem nationella minoriteterna och romska som ett nationellt minoritetsspråk år 2000 har därför frågor som rör kulturell och språklig revitalisering i svenska minoritetssammanhang och bland romer och resande blivit synnerligen aktuella, det vill säga ”det återuppväckande av den traditionella kulturen, som tycks nödvändig för att ursprungsbefolkningar ska överleva” (Eriksen 2000: 321), i detta fall en nationell minoritet. Genom att reflektera över sin egen kultur och ”förtingliga” denna i bokform har en urbefolkning eller en minoritet större chans till överlevnad, menar Eriksen (1993). Ett minoritetsspråks revitalisering innebär i sin tur att ”ta igen områden som gått förlorade eller utveckla dem som aldrig funnits” (Hyltenstam, Stroud & Svonni 1999: 92). Minoritetsspråk fungerar ofta som en kraftfull symbol och som ett verktyg för minoritetsgruppers mobilisering och organisering (Nieto 1999). Forskning rörande ursprungsbefolkningar visar att språkbevarande revitaliseringsprocesser bland marginaliserade grupper har stor betydelse, eftersom dessa processer kan användas som ett instrument för att erhålla större makt och inflytande i samhället och för att skapa en känsla av gemenskap (Fishmann 1991).

För att organisera och driva ett kulturellt och språkligt revitaliseringsarbete i minoritetssammanhang fordras i dagens samhälle oftast föreningar eller organisationer. Detta kräver kunskaper att kunna hantera gängse rutiner som krävs för att en förening ska kunna fungera, som exempelvis stadgar, styrelse, dagordningar, protokoll, verksamhetsberättelser, revisionsberättelser och så vidare. Allt detta är en förutsättning för att ansöka om medel från olika myndigheter och bidragsgivare för att kunna finansiera aktiviteter, projekt och verksamheter av skilda slag. Liégeois (2007: 219) menar att för att överleva som romer är det nödvändigt att minoriteten organiserar sig och erövrar dessa typer av kunskaper och verktyg för att hävda sina rättigheter. Detta är kanske särskilt viktigt i Sverige med tanke på att det här funnits en förhållandevis autonom folkrörelsekultur som kan omvandlas till en form av tillgång,

nämligen ett organisationskapital (Broady 2000), vilket alltså är en typ av kapital som fortfarande förekommer i begränsad utsträckning i romska sammanhang, där den utvidgade familjen i praktiken har varit den traditionella formen för organisation. Även Delegationen för romska frågor uppmärksammar att romers föreningsvana i jämförelse med andra minoritetsgrupper fortfarande är mer begränsad (SOU 2010:55). Arbete med revitaliseringsfrågor kan vara ett sätt att öka denna föreningsvana. En tidigare studie av 27 romska projekt finansierade av Allmänna arvsfonden åren 1996-2007 pekar på att många av projekten hade genomfört aktiviteter kring just språklig och kulturell revitalisering, vilket i sin tur bidrog till förbättrade föreningsrutiner och en ökad självorganiseringen (Rodell Olgaç 2009; 2012). Ett växande organisationskapital håller alltså successivt på att erövrats av minoriteten och därmed även ett ökat inflytande i det omgivande samhället samt en större möjlighet till överlevnad, också som minoritet, men fortfarande är bristen på föreningsvana något som ofta begränsar projekt. Detta är en fråga som också är aktuell i flera av Språkrådets revitaliseringsprojekt i föreliggande studie.

3. Metod och material

I denna studie som har en kvalitativ ansats består underlaget av två delar. Den ena delen utgörs av den dokumentation om Språkrådets arbete med språkvård och revitalisering av minoritetsspråket romani chib som finns redovisad i *Språkrådets årsrapport 2010, Årsredovisning 2010* från Institutet för språk och folkminnen, *Språkrådets årsrapport 2011* samt *Redovisning av anslag 7:1 anslagsposter 6 och 16. Åtgärder för nationella minoriteter (2012-02-01)*. Vidare har intervjuer med de två romska språkvårdarna Baki Hasan och Dimitri Valentin gjorts vid fyra tillfällen. Intervjuerna omfattar totalt cirka åtta timmar. Flera möten med docent Raija Kangassalo, koordinator för minoritetsspråksverksamheten och språkvårdare i finska, har också ägt rum våren och hösten 2012 på Språkrådet. Vidare har jag gått igenom den del av Språkrådets hemsida som rör språket romani chib [www.sprakradet.se] och dessutom deltagit i en av dagarna i det språkvårdsseminarium som anordnades av språkvårdarna 24-25 maj 2012. En intervju har även gjorts med den romska representanten för lovare i referensgruppen. Hon ingår även i den grupp som granskar och bedömer ansökningarna för samtliga nationella minoriteter, där sedan beslut om bidrag fattas av generaldirektören för Institutet.

När det gäller den andra delen i studien som rör de romska revitaliseringsprojekten, utgörs underlaget av dokumentation i form av ansökningshandlingar och redovisningar rörande de 14 projekt som sökt medel och erhållit medel för revitaliseringsarbete under 2010-2011. Av de 14 projekten gäller sex av dem år 2010 och övriga åtta år 2011. Nio redovisningar har funnits tillgängliga. I tre fall har föreningar som erhållit medel 2010 fått förnyade bidrag 2011 för en fortsättning eller vidareutveckling av sina första projekt. I maj 2012 skickades e-post från Språkrådet till de aktuella föreningarna med information om att projektens aktiviteter skulle följas upp under hösten 2012. Under hösten gjordes sedan intervjuer med projektansvariga i tio av de fjorton projekten. I ytterligare ett projekt genomfördes en intervju med två deltagare i

projektet, eftersom projektansvarig var bortrest. Under intervjuerna fördes anteckningar och de tog mellan en till fyra timmar var med en sammanlagd tid på cirka 18 timmar. I dessa medverkade i vissa fall även andra deltagare i projekten. Totalt har 13 personer intervjuats, varav sex personer från de tre föreningar som haft två projekt var. De intervjuade är talare av varieteterna kelderash, lovara och resanderomani. Informella samtal har också förts med andra i anknytning till projekten. Intervjuerna har ägt rum på platser som de intervjuade angett såsom i föreningslokaler, på bibliotek, i hemmet, på högskolan och i ett fall också på tåg vid en gemensam längre resa till ett seminarium. Under intervjuerna har de intervjuade fritt fått beskriva arbetet med projekten och sedan har följdfrågor ställts, vilket sammantaget kan sägas ha bidragit till en komplettare bild av projekten än den som framkommit i majoriteten av de skriftliga ansökningarna och redovisningarna. För två projekt utgörs underlaget av ansökningshandlingar och redovisningar, medan för ett projekt endast ansökningshandlingar funnits att tillgå. Ett besök gjordes också på Skansen i samband med de romska kulturdagarna där i augusti 2012, då också den romska trävagn som nämns i ett av projekten fanns uppställd på området (se sid. 19-20).

4. Språkvårdande arbete i romska

När det gäller det språkvårdande arbetet i romska ges här nedan inledningsvis en beskrivning av mer sammanfattande slag. I Språkrådets årsrapporter för 2010 och 2011 redovisas för romska att under år 2010 cirka 80 telefon- och e-postfrågor besvarats om språket. Dessutom har en inventering av läromedel på romska gjorts på uppdrag av Skolverket. På Skolverkets hemsida [www.madersmal.skolverket.se] finner man den mycket omfattande kartläggningen av såväl svenska som internationella romska läromedelsresurser för undervisning i grundskolan och på gymnasiet för de olika varieteterna gjord av Dimitri Valentin år 2009, uppdaterad 2011. Här finns också publikationer i samarbete mellan Språkrådet och Skolverket inkluderade. Bland dem kan nämnas grammatiken *Amen siklovaja gramatika* (2011) på arlivarieteten som Baki Hasan författat och som översatts till fler varieteter. Språkrådet har under 2010 också lämnat remissvar om den statliga utredningen *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55). Vidare framkommer att referensgruppen i romska haft två möten och att ett möte med resande romer hållits. Under 2010 har även arbete med en romsk minigrammatik, en romsk skolgrammatik, romska temaordlistor och en kartläggning av romska på kommunernas, landstingens och myndigheternas webbplatser bedrivits. I årsrapporten från 2011 nämns att antalet telefon- och e-postfrågor om romska som besvarats ökat till cirka 90, att referensgruppen haft tre möten och att ovan nämnda romska skolgrammatik på varieteterna arli, lovari, kelderash och kale har publicerats i samarbete med Skolverket. Under 2011 har även arbete med romska temaordlistor och kartläggningen av romska på kommunernas, landstingens och myndigheternas webbplatser pågått.

4.1 Harmonisering

I intervjuer med de två romska språkvårdarna framgår att utgångsläget för romska, när de inledde sitt arbete 2007, inte går att jämföras med de övriga fyra nationella minoritetsspråken i landet,

bland annat med tanke på den mycket begränsade forskning om romska och det lilla antal publikationer som finns på språket här, tillsammans med den stora heterogenitet som språket har med alla dess varieteter. Samtidigt finns det också mycket intressanta förutsättningar för det språkvårdande arbetet i romska i Sverige, framhåller de. ”*Hela det romska Europa finns i Sverige, en möjlighet som vi nu försöker använda oss av*”, som en av dem uttrycker det. Det innebär att de flesta varieteter finns representerade i landet, vilket gör att det är en ganska unik situation. Språkvårdarna kan därför i samarbete med talare från olika varieteter verka för en harmoniseringsprocess av språket i diskussioner och samråd med dem. De framhåller dock att det inte är fråga om en standardisering, utan just en utveckling av språket där harmoniseringsprocessen mellan olika romska varieteter är central, särskilt när det gäller terminologiarbete och nybildningar av ord. Harmoniseringen innebär också att var och en talar sin varietet. Grundorden är de samma, men det förekommer vissa ”bromsord” som stannar upp kommunikationen. Det är dessa ord som man också måste få syn på och bli medvetna om, framhåller en av språkvårdarna. Språkvårdarna har en referensgrupp med representanter för de största varieteterna till sin hjälp vars medlemmar i sin tur har sina egna lokala referensgrupper. De har även kontakter med utländska forskare i revitaliseringsarbetet.

4.2 Språkrådets hemsida

Språkvårdarnas uppdrag har förutom ett mer allmänt språkvårdande arbete, där de också ofta är inbjudna talare på olika konferenser och seminarier i romska sammanhang, omfattat ett ansvar för den del av Språkrådets hemsida som handlar om *Romani čhib/šhib*.⁴ Hemsidan innehåller förutom en kort beskrivning av språket, Romaniaktuellt som ger information om olika romska publikationer och evenemang med riklig tillgång till nyheter ända sedan 2007 samt information på varieteterna arli, kale, kelderash, lovara och resanderomani. Sidan rymmer även en rekommendation om vilka bokstäver man ska använda när man skriver på romska. Denna standard beslutades enligt hemsidan av modersmåls lärare och andra språkarbetare vid Språkrådet vid Språkvårdsseminariet 25-26 maj 2010. Vidare finns ett avsnitt på hemsidan med rubriken ”Din rätt till ditt språk” med länkar och filer på svenska, som innehåller informationsmaterial och olika språkpolitiska dokument som rör de nationella minoriteterna och minoritetsspråken, varav vissa texter är översatta till arli, kale, kelderash och lovara.

4.3 Språkvårdsseminarier

Under de fem åren som arbetet bedrivits har ett språkvårdsseminarium med olika teman regelbundet anordnats varje år. Språkvårdsseminarierna har vid varje tillfälle pågått i två dagar och samlat verksamma romer och icke-romer inom skola, utbildning och myndigheter samt andra intresserade. Den första dagen har huvudsakligen ägnats åt information om vad som händer med språket, medan den andra dagen innehållit mer praktiskt arbete med terminologi, som har att göra med harmoniseringen. Till varje seminarium har man också bjudit in en utländsk föreläsare för att få ta del av nya forskningsrön och hur man arbetar i andra länder.

⁴ Hemsidans beteckning.

Exempelvis rörde Språkvårdsseminariet 24-25 maj 2012 frågor som modersmålsundervisningen i romska i landet med presentation av Skolinspektionens kvalitetsgranskningsrapport om modersmålsundervisning i de nationella minoritetsspråken, Skolverkets arbete och Lexinarbetet samt språkvårdarnas egen enkätundersökning av modersmålsundervisningen i romska i samtliga landets kommuner. Dag två fokuserade på frågor som romsk terminologi samt romska folkminnen och språk i Europa med professor Trajko Petrovski från Makedonien som inbjuden talare. Intresset för de årliga språkvårdsseminarierna är också stort, berättar språkvårdarna. Redan nu ringer personer som frågar vilket innehåll eller tema det blir vid nästa tillfälle. Det finns alltså ett stort behov av och stora förväntningar på dessa seminarier.

4.4 Enkätundersökning

Den enkätundersökning som tidigare nämnts har under ledning av Baki Hasan inneburit att en enkät skickats ut till ett urval av statliga myndigheter i syfte att undersöka frågor angående information på romska på myndigheternas webbplatser. Även till landets 290 kommuner ställdes frågor om information på kommunens webbplats på romska och huruvida kommunen anordnar modersmålsundervisning i romska samt studiestöd på romska. Enkätundersökningens resultat visar att förekomsten av romska på myndigheternas webbplatser är begränsad, men att undersökningen i sig har lett till att flera myndigheter kontaktat Språkrådet för råd om översättning av samhällsinformation till romska, vilket får anses som positivt. När det gäller kommunernas genomförande av modersmålsundervisning visade undersökningen bland annat att det fortfarande finns kommuner som tror att det behövs fem elever för att anordna denna, en regel som inte gäller de fem nationella minoriteterna där det endast krävs en elev (Hasan & Spetz 2012).⁵ Språkvårdarna vill nu göra en ny undersökning för att se om kommunerna har ändrat sig sedan denna första undersökning.

4.5 Frågor om språket

Språkvårdarna besvarar också regelbundet olika språkfrågor från exempelvis studenter, personer som vill veta mer om språket, vilken varietet man ska översätta till eller andra typer av frågor om romska ord. Fortfarande är det enligt språkvårdarna mest icke-romer som hör av sig till dem, vilket de menar är naturligt i det tidiga skede som ändå verksamheten befinner sig i. De ser dock redan att tendenser till förändring pågår, eftersom fler och fler romer nu också börjar vända sig till språkvårdarna i olika frågor. De ser det som sin uppgift att inte leta efter fel när det gäller språket, utan att i stället inta rådgivande hållning. De betonar att de ser det som angeläget att språket ska fortsätta att vara ett språk med alla dess olika varieteter. Vidare betonar språkvårdarna att arbetet inte bara handlar om språk utan också kultur, samhörighet och sociala aspekter och att man bär flera generationers arv bakom sig, vilket också är ett stort ansvar. Allt mer vill de även engagera språkanvändarna själva. Just den målgrupp som arbetar med språket anser de sig redan ha nått ut till. Nu vill de också i högre grad nå myndigheter och till exempel

⁵ Se www.sprakradet.se/romanichib

radion på det sätt som exempelvis sverigefinska nyhetsprogrammet *Uutiset* och sverigefinska radion *Sisuradio* gör.

4.6 Språkpolitiskt arbete

Språkvårdarna riktar sig i sitt arbete både till romer och till övriga befolkningen. I deras uppgifter ligger också att bedriva ett språkpolitiskt arbete som bland annat innebär att medvetandegöra språkansvariga om språksituationen för romska. De har också haft kontakt med Kammarkollegiet angående möjligheten att arbeta för att starta utbildningar för romska tolkar och översättare. Arbetet med att vidareutveckla språket genom att översätta olika domäner bland annat inom medicin, skola, sociala frågor, juridik och så vidare kan utgöra en förberedande grund för sådana utbildningar som kan leda till auktorisation som översättare och tolk. Vissa grupper av romer är helt beroende av tolkar till exempel inom vården, Migrationsverket, domstolar och liknande. Det kan uppstå allvarliga situationer när felaktig tolkning sker vid exempelvis ett läkarbesök, framhåller språkvårdarna. Många romer har redan mångåriga erfarenheter av tolkning och översättning, men behöver nu en formell utbildning till tolk och översättare. Ett annat språkpolitiskt arbete handlar om att argumentera för behovet av en modersmålsläroutbildning i romska.

4.7 Internationell romani

På frågan om förekomsten av en särskild konferensromani som ibland nämns i romska sammanhang menar Baki Hasan att det snarare handlar om något som man skulle kunna kalla *internationell romani*, det vill säga ett romskt språk praktiserat av en mindre skara personer och som ofta talas på internationella romska konferenser och möten med många inslag av engelska och andra internationella ord och termer. De som använder internationell romani har hört varandra tala tidigare och förstår innebörden av de ord och termer som används, men ”vanliga” romanitalare skulle sannolikt inte kunna följa denna typ av språkanvändning, menar han.

4.8 Olika behov för olika varieteter

Att språkvårdarna idag endast är två personer innebär självfallet en begränsning, eftersom behovet är så stort inom minoriteten, varieteterna många och eftersom man ofta förväntar sig mer av dem. Behoven hos varje varietet skiljer sig också åt. Man behöver exempelvis bara tänka på vad kaalegruppen behöver, där språket är hotat och främst talas av den äldre generationen och influenserna från framförallt finskan är starka. Det är kanske inte i denna fas av det språkvårdande arbetet en mer avancerad ordlista behövs utan snarare mer grundläggande kunskaper i språket som måste tillgodoses. Att följa vad som händer med den ursprungliga varietet och att se till att den inte försvinner, är en uppgift som kräver stora insatser. Var och en måste utveckla sin egen varietet, anser språkvårdarna. Situationen kräver rätt material för varje målgrupp, menar de och har önskemål om språkvårdare i fler varieteter, i första hand för lovora och kelderash.

4.9 Större öppenhet om språket

Det arbete som de romska språkvårdarna på Språkrådet uträttat kan självfallet inte isoleras från andra former av romska revitaliseringsprocesser som samtidigt pågått och pågår inom minoriteten genom initiativ som exempelvis kulturevenemang av olika slag, seminarier, föreläsningar och informationsspridning till såväl minoriteten som till det omgivande samhället under den aktuella tidsperioden. Språkvårdarnas femåriga arbete kan dock tillsammans med andra aktörer sägas ha resulterat i att romer numera talar mer öppet om sitt språk. Tidigare har det funnits tendenser att hålla språket hemligt för att skydda sig mot ett fientligt omgivande samhälle (se exempelvis Gustafsson 1971). Idag finns det också en större förståelse för andra varieteter än den egna i jämförelse med för fem år sedan. Exempelvis nämner en av språkvårdarna att det tidigare var nästan omöjligt att tala varieteten arli med talare av andra varieteter, eftersom man antog att man inte skulle bli förstådd. Språkvårdarnas anser det angeläget och som sin uppgift att just uppmuntra att var och en talar sin varietet. Skapandet av en gemensam terminologi pågår idag och det finns genom detta också en tendens till att varieteterna närmar sig varandra. Även den finska kaalevarieteten, som tidigare bemöttes med reservation, möter mer tolerans av andra romer idag.

5. Revitaliseringsinsatser genom projekten

Det övergripande syftet för de här aktuella 14 projekten och som lyfts fram i såväl ansökningshandlingar, redovisningar och intervjuer har varit att genom språklig och kulturell revitalisering stärka deltagarnas identitet och stolthet över sin bakgrund. Flera projekt har direkt eller indirekt också varit inriktade på att öka kunskapen om andra varieteter och om andra romska grupper än den egna. De större varieteter som funnits representerade i projekten utgörs av arli, kaale, kelderash, lovara och resanderomani. Benämning av varieteterna och stavning av dessa varierar mellan de olika projekten. I många av aktiviteterna har generationsöverskridande verksamhet varit den självklara formen i enlighet med romsk värdegrund, *romanipe* (jfr Rodell Olgaç 2009; 2012). I verksamheterna finns också vuxna deltagare som har varit tvungna att dölja sin bakgrund som rom och som först nu vågar tala om den mer öppet och börja (åter)erövra språket. Vidare uttrycks genom projekten en vilja att uppmuntra fortsatt skolgång och utbildning bland romska barn och ungdomar.

Några centrala områden i projektens verksamheter går att urskiljas. Nio projekt har arbetat främst med såväl språklig som kulturell revitalisering genom identitetsstärkande arbete i olika former som exempelvis genom studiecirkelar, läxhjälp, uppvisning av romsk kultur, seminarieverksamhet och översättningar till romani. Ett projekt har särskilt varit riktat till kvinnor och barn samt ytterligare ett till unga kvinnor. Fyra av projekten är framförallt koncentrerade på att skapa texter på eller översätta texter till romani i bokform eller digitalt bland annat genom inlästa sagor och berättelser. I tre projekt har textproduktion varit en del av verksamheten eller ett delmål för den. Nedan följer en sammanfattande översikt över projekten, vilka föreningar som drivit dessa,

vilken typ av aktiviteter, produktion, inriktning med mera som projekten genomfört och vilka varieteter som främst funnits representerade i respektive projekt.

Projekt År 2010	Förening	Aktiviteter, produktioner, inriktning m.m.	Varieteter
1. <i>Läs och lär</i>	Romska ungdoms-förbundet (Malmö)	Ljudbok med fem inlästa sagor på fem separata cd-skivor på fem olika varieteter, som även sänts i regionalradion	Gurbeti/arli, lovara, kaale, polska roma och khelderash
2. <i>Marie-Claude-Jekh řomani šej/Marie-Claude-en karatetjej</i>	É Romani Glinda (Stockholm)	Tvåspråkig bok med fotografier och medföljande cd med berättelsen inläst på kelderashvarietet, som har presenterats i flera sammanhang	Kelderash/svenska
3. <i>Den romska rösten</i>	Romano Hango (Lund)	Stärka språk, kultur och identitet, släktforskning, uppmuntra fortsatt skolgång, kontakt med lärare, regionala radiosändningar	Lovara
4. <i>Utveckling av en studiemodell för språkträning av vuxna resande i svensk romani</i>	Kulturgruppen för Resandefolket – Göteborgs-regionen	Samtalsprojekt, konferens, språkcirkel, utveckling av samsyn kring centrala språkliga principer, produktion och översättning av texter till resanderomani för en kommande läsebok	Svensk romani

5. <i>Romska kulturskolan</i>	Romska kulturcentret i Malmö	Revitaliserande insatser för att stärka språk, kultur, historia och identitet för 42 barn i åldrarna 7-16	Olika varieteter
6. <i>Rätten till Romanipe</i>	Le Romané Nevimata (Stockholm)	1) Romska värdegrundsfrågor, <i>Romanipe</i> , genom sagor, ramsor, ord och begrepp 2) Uppmärksammar romskt ungdomsspråk och mediernas språk	Kelderash, även kaale
Projekt År 2011	Förening	Aktiviteter, produktioner, inriktning m.m.	Varietet
7. <i>Rätten till romanipe del 2</i>	Le Romané Nevimata (Stockholm)	1) Återvinna romanipe via sagoberättande, interaktiv undervisning med hjälp av <i>Smartboard</i> ansluten till dator, läs- och skrivutveckling på romani 2) Romskt ungdomsspråk och kulturarv i digital form	Kelderash, även kaale
8. <i>Romani chib för skolbarn</i>	Zigenska kultur-historiska föreningen (Stockholm)	Digital pekbok för barn i skolåldern planeras	Kelderash
9. <i>Romska ungdomars hantering av sorg i bokform</i>	Antidiskrimineringscenter ROMA (Skellefteå)	Illustrerad barn- och ungdomsbok (för närvarande i pdf-fil) i syfte att öka förståelsen för hur man kan hantera sorg och vad det innebär att mista någon nära anhörig samt ge tröst	Svensk kale/kalè romanes

10. <i>Romska ungdoms-mobilisering</i>	Romano Hango (Lund)	Stärka språk, kultur och identitet, ungdomscirkel en gång/vecka, regionala radiosändningar med ungdomarnas egna inslag, uppmuntra fortsatt skolgång	Lovara
11. <i>Mulle Meck bygger en bil på romani chib</i>	Podium ideell förening (Stockholm)	Översättning och publicering av boken <i>Mulle Meck keravel jekh matora</i> för barn mellan 3-6 år	Lovara
12. <i>Lacho drom</i>	Romani Rota (Malmö)	Kvinnor och barn, talare av romani och ungerska, undervisning och aktiviteter två-tre gånger i veckan efter skoltid	Lovara
13. <i>Unga romer och deras kultur</i>	Sinti Roma rådet Umeå (Umeå)	20-27 unga romska kvinnor i åldrarna 15-25 år, träffar tre gånger per vecka, sömnad av traditionella romska kläder för uppvisning och utställning	Kaale
14. <i>Revitalisering av resanderomani och språklig utvidgning</i>	Kulturgruppen för Resanderomani-folket-Göteborgsregionen (Göteborg)	Språkmöten mellan resande i Norge och Sverige, översättningsarbete, seminarier, föreläsningar och samtalsledning, revidering av ordlista	Resanderomani, Svensk romani

5.1 En mångfald av aktiviteter

För att illustrera hur många olika typer av aktiviteter som kan förenas i ett projekt och hur mångfacetterat arbetet kan vara, tas föreningen Romano Hangos två projekt här som utgångspunkt. I en intervju med projektansvarig för dessa projekt och ytterligare en medarbetare framkommer att man arbetar mycket med att uppmuntra föräldrarna att prata romani med barnen hemma. De barn som deltagit i projektet skämdes tidigare för att begära romsk

modersmålsundervisning i skolan men känner nu sig friare att säga att ”jag är rom”. Man har också haft en ungdomscirkel, som träffats en gång i veckan på helgerna, där man har uppmuntrat ungdomarna att börja skriva på romani. I cirkeln har de på romani fått skriva sin självbiografi och om sin familj. En annan del av projekten har bestått av arbete med lokalradion, där frågor som rör kultur, historia och språk står i fokus. Initiativet med radion tillkom för att stärka självkänslan hos dessa ungdomar. Att kunna höra romska ungdomar prata i radion ger en bättre identitetskänsla, att detta också är möjligt för romer, menar de intervjuade. De tror sig ha nått minst 200 ungdomar via radiosändningarna. Just detta har också resulterat i att några av ungdomarna nu vill börja arbeta med och utbilda sig inom media och journalistik. En annan verksamhet som projekten anordnat är utflykter med ungdomarna på helgerna ”för att de ska lära sig det romska”. Vid dessa utflykter har man bland annat grillat över öppen eld och berättat romska historier kring elden. Arbetet i projekten har sammantaget, enligt de intervjuade, resulterat i att aktivt tal av romani hela tiden ökar, att ungdomarna vill utbilda sig mer och att de också fått större respekt för utbildning, vilket i sin tur gör att de också får andra mål än tidigare. Ibland gör också de intervjuade hembesök för att stötta ungdomarna. Genom projekten kan man också stärka individens känslor gentemot storsamhället och öka integrationen, men det är fortfarande långt kvar, betonar de under intervjun.

5.2 Text och ljud på romska

Som redan nämnts har några av projekten framförallt varit koncentrerade på att helt eller delvis skapa texter på och översätta texter till romska i bokform eller digitalt genom inlästa sagor och berättelser. Här kan nämnas den tvåspråkiga boken *Marie-Claude – Jekh řomanì šej/Marie-Claude – en romsk tjej* med text av Ramona Taikon-Melker och Ann Eriksson utgiven på ERG Förlag år 2010. Fotografierna i boken är tagna av Ann Eriksson. Med boken följer även en cd-skiva med texten inläst på kelderashvarieteteten av Ramona Taikon-Melker. Boken ger en fin skildring av en nioårig romsk flicka, som tycker om romsk dans men också om karate. Anledningen att tidskriften *É Romani Glinda* nu kommer ut med sin första publikation på eget förlag, beror enligt projektansvarig bland annat på att det har gått många år sedan Katarina Taikons Katitzi-böcker kom och att det var dags för en ny bok om en romsk flicka ungefär i samma ålder. Boken har redan presenterats i flera sammanhang.

En annan produktion kommer från Romska ungdomsförbundet och består av en ljudbok *Mure anglune paramiçi. Mina första sagor* med fem klassiska sagor, Askungen, Hans och Greta, Kejsarens nya kläder, Rödluvan och Törnrosa, på de fem varieteterna gurbeti/arli, lovara, kaale, polska roma och khelderash.⁶ Samtliga sagor är omsorgsfullt inspelade i studio med romsk musik och andra ljudeffekter för att illustrera och levandegöra sagorna. I de utvalda sagorna har man även, enligt projektansvarig, gjort vissa redigeringar och anpassningar i enlighet med variationer inom romska traditioner hos olika grupper. I kaaleversionen av sagorna talar man inte om bröllop utan här rymmer paret i stället i enlighet med kaaleromsk tradition. I sagan om Askungen står det att möss sprang omkring som sedan blev förvandlade till hästar. Dessa möss gav i versionen för

⁶ Benämning av varieteter och stavning enligt ljudboken.

nyanlända (arli) associationer till fattigdom, vilket innebar att mössen byttes ut mot kaniner som sedan blev de hästar, som drog Askungens vagn till balen på slottet. Längst tid tog sökandet efter ljud effekter och lämplig musik för inspelningarna, som också tog olika lång tid att göra för de olika varieteterna, beskriver projektansvarig. Efter att ljudboken var färdigproducerad och börjat användas, har han också upptäckt att romska barn själva gärna lyssnar på andra varieteter än den egna. En inspelning på svenska har också efterfrågats, något som man ska försöka tillgodose. Sagorna har under hösten 2012 sänts på de olika varieteterna i Radio 123, som har radiosändningar från en studio på Romskt kulturcentrum i Malmö för, av och med unga romer. Eftersom detta radioslag blivit så populärt, men ingick i vuxenprogrammet med helt andra teman, vill man nu göra ett helt eget sagoprogram för publiken barn mellan 8-12 år, där medverkande också skapar sina egna sagor. Ljudboken med de fem sagorna har delats ut till modersmåls lärare och till deltagarna vid en romsk ungdomskonferens hösten 2012 för att på så sätt få spridning över hela landet.

För små barn har förlaget Podium, som redan tidigare också har flera publikationer om och på romska, publicerat översättningen av boken *Mulle Meck bygger en bil* till lovaravarieteten, *Mulle Meck keravel jekh matora*. Boken riktar sig till barn i 3-6 årsåldern, en ålder för vilken det i hög grad saknas publikationer på romska. En annan förening lyfter i sin ansökan fram behovet av en bok riktad till barn och ungdomar om sorg och vad som händer när en nära anhörig går bort. De har inom ramen för projektet författat en publikation på svensk kale romaner⁷ med illustrationer, som för närvarande finns som pdf-fil. Även de två projekt som arbetat med resanderomani har arbetat med översättning och publicering av texter, projekt som kommer att beskrivas mer i detalj här nedan.

5.3 Några goda exempel bland projekten

Fem projekt genomförda av tre föreningar kan ge en mer fördjupad bild över de olika aktiviteter som har förekommit. Den skriftliga dokumentationen är här kompletterad med intervjuer av ansvariga för dessa och ytterligare några personer som medverkat.

5.3.1 Rätten till Romanipe

I projektansökan för projektet *Rätten till Romanipe* framgår att syftet med projektet är dels att återvinna *romanipe*, den romska värdegrunden, för dem som helt eller delvis förlorat sitt språk och att arbeta för att återvinna språk, kultur och identitet, dels att uppmärksamma det romska ungdomsspråket samt medias språk och roll. Här vill projektet undersöka och ta till vara den typ av språk som romska ungdomar använder på chattar eller i sms-meddelanden. Ansökan pekar också på medias roll i en harmonisering av romska, något som ungdomstidskriften *Le Romané Nevimata*, som är den förening som ansvarar för projektet, vill ta till vara på.

I en intervju med projektansvarig framkommer en intressant beskrivning av hur detta projekt successivt utvecklats. Vid det inledande kurstillfället kom såväl barnfamiljer som män i 30-

⁷ Projektets benämning av varieteten.

årsåldern, män och kvinnor i 50-årsåldern och även äldre, framförallt från kelderashgruppen. Dessutom kom två kaaleromska kvinnor. Vid detta första tillfälle diskuterade man tillsammans hur uppläggningsen av kursen skulle ske med utgångspunkt i frågan: - Hur tolkar du vad romanipe är? Projektansvarig menar att det just är genom att ställa frågor om olika romska grupper, som man också inser att man har olika referensramar bland dem. Denna första gång bad hon även en äldre man att berätta en romsk saga. Fortsättningsvis utgick träffarna en gång i veckan just ifrån sagor och ramsor. Deltagarna fick olika hemuppgifter, som de sedan skulle ta med och redovisa till nästa gång. Typiska muntliga hemuppgifter bestod i att samla romska ord hemma genom att prata med de äldre och på så sätt fånga upp sagor, ramsor, ord och begrepp som kanske fallit i glömska. Ibland kunde det innebära att man bara behandlade en mening vid ett tillfälle, eftersom det fanns så många olika tolkningar av den. För att öka progressionen försökte projektansvarig hela tiden göra uppgifterna något svårare från gång till gång. Genom att inledningsvis prata om ordet, sedan skriva det, först ljudenligt och sedan enligt den stavning av romska som för närvarande praktiseras samt avslutningsvis på nytt prata om ordet igen, innebar själva överföringen av ordet till skrift en process där ordet gjordes ”främmande”, berättar projektansvarig. Hennes redogörelse kan jämföras med det som Eriksen (1993) beskriver om att överföra till skrift eller att ”förtingliga” kulturen i bokform som en del av en urbefolknings eller minoritets revitaliseringsprocess och överlevnad. Arbetet med såväl svenska som romska och det romska alfabetet innebar att projektledaren upptäckte att många saknade förkunskaper. Man kunde exempelvis alla delar på en stol (som stolsrygg, sits, ben osv.) på romska men inte på svenska.

Ytterligare en intressant aspekt med projektet handlade om att antalet kaaleromska kvinnor i projektet ökade. Det innebar att projektansvarig arbetade med flera varieteter samtidigt och dessutom med både finska och svenska. När det gällde ord på kaalevarieteteten frågade dessa kvinnor sina anhöriga hemma om olika ord och begrepp. Deras deltagande innebar enligt projektansvarig att de i sin tur också lärde sig svenska och de övriga deltagarna lärde sig samtidigt lite finska, eftersom projektansvarig hela tiden laborerade med de tre språken, dessutom med minst två romska varieteter. Även barnen som var med snappade upp delar av kursinnehållet. Att barnen är med i aktiviteterna är också ett uttryck för romanipe, där hela familjen ofta deltar i allt socialt liv, betonar hon.

I ett annat exempel beskriver projektansvarig hur de i kursen tillverkade en docka för att kunna lära sig alla kroppsdelar. Ett barn fick ligga ner på ett stort pappersark på golvet och man ritade sedan av barnets kroppskonturer. Därefter klistrades bilden upp på ett ark och fästes på väggen. Vidare ritade man de olika kroppsdelarna och benämnde dessa. Sedan ”klädde man på” dockan och lärde sig på så sätt att med barnet som utgångspunkt också benämna olika klädesplagg. Att utgå från barnet var också enligt projektansvarig ytterligare ett uttryck för romanipe, eftersom det hade varit omöjligt att ha en vuxen människas kropp som utgångspunkt för aktiviteterna på grund av traditionella romska värderingar. De områden som man hunnit gå igenom i detta projekt är följande:

1. Årstider
2. Fabler
3. Kroppen
4. Klädsel
5. Vad det är att vara traditionellt romskt klädd.

Projektet *Rätten till romanipe del 2* innebar en vidareutveckling av det första projektet. I detta projekt ville man fortsätta att återvinna romanipe genom sagoberättande, eftersom romska fortfarande framför allt är ett talat språk. Man ville fortsatt också arbeta med romskt ungdomsspråk med tanke på att romska ungdomar ska föra det romska kulturarvet vidare också i media och i digital form. I del 2 av projektet använde man sig också av *Smartboard*, som är en interaktiv skrivtavla ansluten till en dator. Vid varje lektion skrev man in ordet eller begreppet via Smartboard och använde sig även av interaktiva bilder som möjliggjorde ett arbete med att kombinera både ord och bild på skilda sätt. I kursen tillämpades även metoden *learning-by-doing*, en metod som förenar både kunskap och handling just för att underlätta lärandet, beskriver projektansvarig.

Bland deltagarna fanns det olika behov, intressen och inriktningar. Projektansvarig upptäckte redan under det första projektet att många av deltagarna av olika skäl inte riktigt kunde alfabetet helt. De saknade även ordentlig studieteknik och erfarenheter av undervisning. När det gäller de kaaleromska kvinnorna ville de lära sig romani (romanés) för att därmed också kunna känna gemenskap med andra romska grupper. Hon menar att dessa kvinnor är medvetna om språkets betydelse men vill också känna till olika former av romanipe inom andra romska grupper. Andra deltagare i gruppen var mest intresserade av historia, den romska historien. Det handlade om utvandringen från Indien, förslavningen på Balkan, Andra världskriget, förtrycket av och folk mordet på romer. För särskilt arliggruppen gällde det kriget i det forna Jugoslavien. För ögonblicket handlar det framför allt om hur man ska kunna bevara, använda och utveckla språket, nya ord och gamla ord, menar projektansvarig: – Vi är påverkade av globalisering, Iphone, datorer osv. som kräver nya ord.

5.3.2 Romsk kulturskola

Romskt kulturcentrum i Malmö, som har mångårig erfarenhet av arbete med att bevara och utveckla det romska språket och kulturen bland såväl romer som icke-romer, beskriver i sin ansökan att de söker medel för projektet *Romska kulturskolan* i syfte ”att genomföra revitaliserande insatser för romska barn och unga som är i starkt behov av ökade kunskaper om det egna språket, kulturen och den romska historien”. I projekttiden anges att man efter skoltid vill erbjuda romska barn och unga att ”ta tag i sin egen livssituation, stärka sitt självförtroende, identitet och stolthet över att vara rom”. I de planerade aktiviteterna nämns följande:

- Läsa romska texter, deltagarna får läsa och se hur det romska språket ser ut
- Skrift, deltagarna får skriva romska texter
- Möten med romska förebilder, romer i vardagen m.fl.

- Förstärka den romska identiteten, stoltheten, självförtroende genom kulturaktiviteter

I redovisningen till Språkrådet framkommer att kulturskolan har nått 42 romska barn från olika länder i åldrarna 7-16 år. Dessa har fått höra, läsa och berätta sagor på olika varieteter av romani chib, på så vis har de också fått möjlighet att göra jämförelser, såväl muntligt som skriftligt, mellan dessa olika varieteter och uppleva både skillnader och likheter i dem. De har också enligt redovisningen fått rita och måla hur de upplever exempelvis sina mor- och farföräldrars historia och vidare delta i en aktivitet som centret bedriver sedan länge, nämligen *Rom för en dag*, där barnen klär sig i traditionella romska kläder och genomför rollspel som utspelar sig i ett romskt läger. Aktiviteterna har också enligt redovisningen inneburit att de barn och unga som deltagit fått ökade kunskaper om andra romska grupper än just den egna.

I tillägg till dessa aktiviteter har den autentiska romska trävagn, som kulturcentret nu äger, ytterligare bidragit till en ökad förståelse bland barnen och de unga om sina mor- eller farföräldrars historia och levnadssätt. Den tidstypiskt inredda trävagnen från 1930-talet har spelat stor roll i revitaliseringen av flera äldre romska ord som numera inte längre är i bruk. Projektansvarig beskriver i intervjun hur man genom trävagnen också nått ut till en bredare allmänhet, eftersom de också under sommaren och hösten 2012 turnerat med den runt om i landet. Många icke-romer som besökt vagnen har sett andra liknande vagnar tidigare under sin egen uppväxt, men fick då inte som barn lov av sina föräldrar att gå in i dem. Nu har de för första gången fått besöka en sådan vagn: – Det är en upplevelse att sitta i min vagn både för dem och för oss, säger projektansvarig. Jag känner mig som tre år igen, när jag kommer in i vagnen. I vagnen talar hon bara romani, vilket har inneburit att det gamla romska språket revitaliserats och man minns ord och uttryck från förr i tiden. Barnen frågar exempelvis vad de olika föremålen i vagnen heter och ställer frågor om varför inte romska barn fick gå i skolan på den tiden och varför folk inte var snälla mot dem. Många barn tror idag inte på att de äldre bott i husvagn och undrar exempelvis hur man skötte toalettbesök och tvätt på den tiden. Det är först när de vuxna visar gamla fotografier av sig själva som barnen förstår att det faktiskt kan ha varit sant. Många äldre romer som var med på den tiden minns den med kärlek och värme, berättar hon, och saknar den goda gemenskapen som fanns då trots alla de umbäranden som lägerlivet ändå innebar. Projektansvarig lyfter också fram den romska trävagnens symboliska betydelse som en bekräftelse på det romska kulturarvet. Hennes beskrivning av en händelse, som inträffade då vagnen fanns uppställd i Köpenhamn under en period, ger en bild av detta. En dag kom en besökare till vagnen, som stod uppställd utanför ett museum. Besökaren berättade att han hade arbetat 15 år som taxichaufför men aldrig talat om för sina arbetskamrater att han var rom. Vagnen och den bekräftelse som besöket i den gav honom, gjorde att han nu kände sig tillräckligt stark för att kunna avslöja sin romska bakgrund. Nästa dag tänkte han tala om det på sin arbetsplats.

Projektansvarig betonar att projektet tillkommit för att romska ungdomar ska lära känna sina rötter så att de också bättre ska kunna leva i majoritetssamhället. Romska barn har fortfarande

problem i skolan och är mobbade och lärarna uppmärksammar inte alltid de romska barnens kunskaper, berättar hon. – Det är viktigt att känna identitet, säger hon, annars kan man lätt hamna i droger, missbruk och kriminalitet. En del unga romer i Malmö vågar idag inte säga sina namn utan har bytt till svensk- eller tyskklingande namn. Hennes önskan är att få bygga upp ett traditionellt romskt läger med kopparslageri och spåkonst, där man spelar den musik som spelades förr i världen och lagar mat på spett över öppen eld. Hit skulle inte bara svenska barn komma och för att ta del av denna heldagsupplevelse, utan även romska och man skulle kunna spela olika roller och också genom det få uppleva hur man kunde bli bemött som rom. Ett sådant läger skulle kunna turnera runt om i landet.

5.3.3 Revitalisering av resanderomani

Projektet *Utveckling av en studiemodell för språkträning av vuxna resande i svensk romani* 2010 och *Revitalisering av resanderomani och språklig utvidgning* 2011 som Kulturgruppen för Resandefolket - Göteborgsregionen ansvarat för kan ses som en strategi i två steg i en revitaliseringsprocess av svensk romani, där man också redan planerar för fortsatta steg i denna process.

I det första projektet *Utveckling av en studiemodell för språkträning av vuxna resande i svensk romani* 2010 framhålls i ansökan att Resandefolkets färdigheter i svensk romani (resanderomani) är svaga och att en aktiv revitalisering krävs för att undvika att språket helt förloras. Här formuleras planer på ett samtalsprojekt med de resanderomer som finns såväl inom som utanför föreningen i åldrarna 20-60 år. I ansökan påtalas även bristen på läromedel och att man genom detta första projekt också vill skapa en samling korta texter. För att genomföra projektet vill man inleda med ett tvådagars forum och ett antal halvdagssammankomster som sedan också ska leda till en textproduktion. I redovisningen av projektet framkommer ett omfattande arbete som genomförts, som sammanfattningsvis har inneburit följande:

Den språkkonferens som man genomförde hade enligt redovisningen till uppgift att försöka nå en samsyn kring följande punkter:

- a) några centrala språkutvecklingsprinciper
- b) en praktiskt tillämpbar studiemodell för i första hand vuxna och unga vuxna
- c) läromedelsutveckling, textproduktion, översättningar samt hjälpmedel för språkutvecklingen
- d) språkets användningsområden
- e) språkets symboliska och identitetsskapande roll
- f) det allmännas roll och betydelse för re-vitaliseringen
- g) föreningsverksamhetens roll i re-vitaliseringen
- h) samverkan mellan olika aktörer där språket har, eller bör ha, en självklar plats

I redovisningen tar man främst upp punkterna a), c), d) och e).

När det gäller frågan om samsyn enades man under konferensen kring följande fem principer:

- 1) att som allmän princip gäller att de svenska resandes (resandefolkets) språk bör benämnas resanderomani, med synonymen svensk romani.
- 2) att resanderomani är ett modernt och ännu levande språk som är fullt användbart i många muntliga och skriftliga sammanhang.
- 3) att resanderomani har en uppenbar och nära samhörighet med andra språk/varieteter inom familjen romani chib.
- 4) att till begrepp och företeelser som inte redan täcks av den befintliga vokabulären kan nya uttryck skapas genom:
 - a) sammansättningar av ord som redan finns i vokabulären.
 - b) metaforiska uttryck (liknelser, poetiska bildningar).
 - c) satskonstruktioner och omskrivningar.
 - d) återupptagande av ”döda ord” ur språket.
 - e) lånord från andra språk/varieteter inom familjen romani chib.
 - f) lånord från de största internationellt utbredda språken
 - g) lånord från grekiska
 - h) översättning av egennamn
 - i) lånord från svenska

I redovisningen konstateras även att ”arbetet inom Kulturgruppen med att översätta texter till resanderomani och att skriva nya texter, visar att språket är smidigt nog att kunna användas till många nutida ändamål” (s. 5).

- 5) att uttrycka följande generella och grammatiska ställningstaganden.

Under denna punkt konstaterar man bland annat att ”resanderomanin i Sverige (och Norge) befinner sig i ett utifrån språkvetenskaplig synpunkt mycket ovanligt läge. Den grammatiska struktur som känner tecknar de allra flesta varieteterna inom familjen romani chib har här i Skandinavien närapå helt bytts ut mot grammatiken i majoritetsspråken svenska och norska” (s. 6).

Efter denna inledande konferens har Kulturgruppen enligt redovisningen bedrivit ett omfattande arbete. Här kan nämnas en språkcirkel som fortfarande (2011-04-21) pågår. Språkcirkeln som inleddes i mer friare form, fick efter deltagarnas önskemål utformas mer strukturerat och tydligt i sin uppläggnig för att uppnå önskat resultat. Man har även införskaffat litteratur om romani chib, undervisning i språket samt kring kultur och historia. Ordböcker på andra varieteter av romani chib används enligt redovisningen för att kunna göra jämförelser av ord mellan exempelvis norsk resanderomani, tysk sinto-romani och arli. Vidare har Kulturgruppen anordnat en norsk-svensk nätverksträff kring situationen för språket och kulturen i Dals-Ed i november 2010.

Kulturgruppen sammanfattar i sin redovisning resultatet för detta första projekt med att man nått följande:

- a) några längre prosadikter skrivna direkt på resanderomani.
- b) översättningar av ett urval centrala kyrkliga texter (Fader Vår, Tio Guds Bud m fl)
- c) översättningar av några välkända barnsånger
- d) en debattartikel direkt på romani i en aktuell samhällsfråga
- e) översättning av ett informationsblad om allmänna val

Avslutningsvis redovisas ytterligare aktiviteter och kontakter som föreningen har haft som exempelvis ett samarbete med en grupp på Fryshuset i Göteborg om texter på romani, representation i en referensgrupp för minoritetsspråk inom Svenska Kyrkan i Göteborg, filmproduktion av en animerad introduktionsfilm till resanderomani och vidare att föreningen fått en praktikant med goda kunskaper i resanderomani som varit ett tillskott för verksamheten.

Det andra projektet, *Revitalisering av resanderomani och språklig utvidgning 2011*, som Kulturgruppen för Resandefolket fortsatt sitt arbete genom, handlar om att tillämpa och pröva de fem språkprinciper som det första projektet formulerade. Enligt ansökan planeras detta att ske genom seminarier, rekommendationer, översättningar och video för språkinträdning. Ansökan innehåller även exempel på nyöversatta texter samt de språkprinciper som formulerades under det förstnämnda projektet. Man planerar att genomföra språkmöten med resandeföreningar i Norge med vilka det redan finns ett etablerat samarbete och med enskilda resandeaktivister i Danmark. Man avser också att organisera ”öppna seminarier” i Göteborg om resandespråk och resandekultur. Ytterligare planerade verksamheter är att utarbeta en förteckning över rekommenderade ord och uttryck som kan vara användbara i modern resanderomani. Dessutom vill man enligt ansökan fortsätta arbetet med att översätta texter för den planerade läsboken i resanderomani för vuxna samt fullfölja det påbörjade arbetet med en video.

I redovisningen för detta projekt framkommer att språkmöten mellan svenska och norska resande har ägt rum i Uddevalla, Ed och Upphärad. Seminarier, föreläsningar och samtalsledning med språklig inriktning har genomförts i Göteborg, Upphärad och Ed. Även inslag på romani i Public Access-TV (Öppna kanalen) har sänds. Ytterligare språklig och kulturhistorisk litteratur har anskaffats. Man har också översatt ett tiotal offentliga informationsskyltar vid besöksmålet ”Skojarberget” i Ed i Dalsland tillsammans med en folder med en flerspråkig historisk översikt om resandefolket. Vidare har Simon Wallengren d.ä.:s självbiografiska anteckningar som funnits deponerade i Folkminnesarkivet i Göteborg översatts till romani, en översättning som omfattar 27 000 ord. Översättningen har enligt redovisningen lett till ett språkutvecklande arbete kring ordbildning, nykonstruktion och återupptagande av ord som kommit ur bruk. Här har man särskilt gjort jämförelser mellan den tyska sintovarieteten och angloromani (romanichal). Arbetet med denna översättning planeras i ett kommande projekt att avslutas och publiceras och kan då fungera som en mer avancerad text på resanderomani. Parallellt med detta har även en revidering av den befintliga ordlistan, det vill säga den ordlista som 2005 sammanställdes av Fritz Rosendahl, påbörjats. Ordlistan omfattar för närvarande 2 800 ord i grundform och med böjningar ca 8 000 ord. När det gäller videoarbetet har detta enligt redovisningen inte kunnat färdigställas.

I en intervju med tre medlemmar i föreningen Kulturgruppen för Resandefolket - Göteborgsregionen, som är en förening som funnits i tre år, framkommer att det finns en oro att kelderashvarietetet ”sväljer” resanderomani, eftersom kelderashvarietetet är så pass utbredd och dominerande. Det är också vanligt att betrakta resanderomani som rester av ett språk dvs. pararomani, men man menar att alla varieteter har påverkats av det omgivande samhället, som till exempel kelderashvarieten som påverkats av rumänska och arli av slaviska språk. När det gäller lånord till resande romani, så lånar man helst i sitt revitaliseringsarbete i projektet från sinti eller manusch och man vill behålla viss distans gentemot andra varieteter av romani, med vilka man inte känner sig lika besläktade. De intervjuade framhåller att i Västra Götaland och i Göteborg börjar romer och resande i praktiken behandlas som två separata grupper. Detta kan jämföras med att se sig som ”kusiner” i relation till andra romska grupper i Sverige och inte som ”syskon”, som ibland framhållits.

De menar också att resanderomani har låg ställning gentemot andra romska gruppers språk. En av de intervjuade betonar att revitalisering handlar om såväl språkliga och sociala som psykologiska komponenter. Efter 1950 valde många att inte tala romani med sina barn, något som fått stora konsekvenser för gruppen. Den äldre generationen har sagt att det är ”gammelsvenska” som man talat, om till exempel barn eller barnbarn undrat över det språk de vuxna talat eller ord som använts. Många resande avslöjar fortfarande än idag inte att de är resande eller ger sig inte till känna, även om de är välutbildade. De intervjuade menar också att de resande, till skillnad från andra romska grupper, inte befinner sig i samma situation när det gäller diskriminering, bostäder och arbete. Analfabetism är exempelvis inte aktuellt bland resande utan här finns också många välutbildade och en medelklass med både gymnasieutbildning och högskolestudier. De resande har i hög grad varit utsatta för majoritetssamhällets strukturella diskriminering, vilket innebär att den stora frågan idag, enligt de intervjuade, snarare handlar om frågor som rör identitet och stolthet över sitt ursprung och att stärka såväl identiteten som stoltheten över sin bakgrund. Skammen över sin resandebakgrund är fortfarande så stark hos många.

Enligt de intervjuade är man angelägen i Kulturgruppen att stödja språket och det unika med språket resanderomani. Resande har inte varit bosatta på särskilda ställen utan har funnits spridda över hela landet. Denna geografiska spridning har också inneburit att mångfalden inom gruppen är stor, något som också påverkat språket. Spridningen har gett stora skillnader mellan släkter även när det gäller språkbruket, en mångfald som man gärna vill värna om. Som en konsekvens av detta, menar de intervjuade, vill resande i allmänhet inte harmonisera språket eller ha en standardisering av det, utan snarare bibehålla dessa variationer och språkskillnader. En av de intervjuade betonar även att man inte är purister när det gäller språket och jämför här med nynorska och turkiska, där man försökt rensa språken från inflytande från andra språk exempelvis när det gäller lånord, utan i föreningens arbete utgår man ifrån dagens resanderomani, men gör en uppdelning mellan äldre och nyare språk. Det handlar alltså inte om ett återupplivande av ett dött språk, utan att stärka det som finns. Det är svensk grammatik som

gäller, något som också framhålls i projektansökningarna och -redovisningarna, och det är nuläget som gäller, framhåller de intervjuade. Ett problem är att det inte finns lärare i resanderomani, även om Facebook fyller en viss funktion för språkutveckling, eftersom det där också finns lärare som kommenterar i de chattforum för resande som finns ute på webben.

6. Sammanfattning

I detta avsnitt ska resultatet av denna studie över de språkvårdande insatser och revitaliseringsinsatser för romani chib bland romer som genomförts dels genom de språkvårdsinsatser som skett av de två romska språkvårdarna på Språkrådet mellan juni 2007-juni 2012, dels genom de projekt som beviljats medel genom statsbidrag för insatser till stöd för de nationella minoritetsspråken åren 2010-2011 sammanfattas tillsammans med några förslag.

6.1 Språkvård i romska – en gigantisk uppgift

Det arbete som språkvårdarna genomfört under de fem år som denna uppföljning omfattar, påbörjades utifrån andra förutsättningar än för de övriga nationella minoriteterna. Som tidigare nämnts består det romska språket av många olika varieteter varav ett flertal finns representerade i Sverige. Texter på romska saknas på de flesta områden eller förekommer i liten utsträckning, eftersom det främst varit genom muntlig litteratur som kunskap om minoritetens språk, historia, kultur och traditioner först vidare till nästa generation. Det finns fortfarande knappast någon språkforskning om romska idag i Sverige och forskningsfältet *Romani Studies* är i landet mycket begränsat med kanske endast en handfull forskare verksamma inom skilda discipliner (Palosuo 2009). Vidare är den formella utbildningsnivån i allmänhet inom minoriteten låg, även om det självfallet finns undantag och tendenser till förändring pågår (SOU 2010:55). Utgångsläget för de två språkvårdarna har därför varit mycket sammansatt med enorma behov inom minoriteten och stora förväntningar på dem om vad som de ska åstadkomma. Med det utgångsläge som beskrivits är det också svårt att bedöma vad som är rimligt att förvänta sig under de fem år som det här handlar om och med de förutsättningar som redan tidigare angivits (jfr Bijvoet & Fraurud 2007). Det är en gigantisk uppgift som de två romska språkvårdarna på kort tid fått axla. I revitaliseringsprocessen av romska har dock språkvårdarnas insats enligt denna studie varit avsevärd och många av de insatser som Bijvoet & Fraurud identifierade som angelägna har sats igång av dem. Exempelvis är harmoniseringsarbetet som pågår synnerligen intressant, inte bara i en svensk kontext utan även i europeiska och internationella sammanhang. Behovet av ytterligare språkvårdare i de större varieteterna kelderash, lovara och resanderomani framstår som oerhört stort.

6.2 Språk, kultur och identitet i fokus

En sammanfattning av revitaliseringsarbetet i de olika projekten kan sägas spegla den aktuella situationen för romer och resande i dagens svenska samhälle. Behoven är här också mycket stora. Av den anledningen är aktiviteterna inom projekten väldigt skiftande, även om frågor som rör språk, kultur och identitet framstår som centrala. Ett exempel på betydelsen av kultur och

kulturarv för språk och identitet utgörs av den traditionella trävagn som ett projekt hade tillgång till. Projekten illustrerar också den stora bristen på texter i romani för samtliga varieteter, genom de mycket skilda översättningar och publikationer som projekten producerat, från exempelvis en barnbok för 3-6 åringar genom översättningen av boken om Mulle Meck och den illustrerade boken om barn och sorgearbete på svensk kale till mer systematiskt lingvistiskt arbete, som projekten gällande resanderomani genomfört. Vidare finns här också innovativa undervisningsmetoder i komplexa undervisningssituationer som exempelvis projekten *kring romanipe*, där man i sitt revitaliserings- och litteracitetsarbete försöker förena traditionell romsk muntlig tradition och litteratur med digital teknik av idag. I just detta projekt har man dessutom arbetat med två helt skilda varieteter, kelderash och kaale, och även involverat både det svenska och finska språket.

Vid genomgången av revitaliseringsprojekten synliggörs också frågor om det romska språkets utveckling idag som kan vara av intresse att följa närmare i kommande studier. En sådan fråga gäller just den finska kaalegruppen och det intresse för just kelderashvarietet som det verkar finnas bland dem, eftersom språkkunskaper i denna varietet möjliggör större kontakt med romer i andra grupper än bara den egna. Vad händer i detta möte mellan varieteterna som sker av på grund av enskilda individers intresse? En annan fråga rör om det möjligtvis håller på att utvecklas en svensk kaalevarietet. Här behövs dock också mer omfattande och longitudinella studier. Även bland de romska barn och ungdomar som deltagit i de olika projekten verkar det finnas ett intresse för övriga varieteter än just den egna, vilket vore ytterligare ett intressant område för fortsatta studier.

I projekten förekommer också ett informationsarbete till majoritetssamhället om minoritetens rätt till språk och kultur, kanske särskilt i skolan. Många av projekten återkommer till frågan om läxhjälp, inställning till skolan, modersmålsundervisning och föräldrasamarbete, vilket pekar på stora behov för romska barn i förskola och skola samt en ambition från romsk sida att agera för positiva förändringar där. I aktiviteterna framkommer även ett omfattande socialt arbete med att uppmuntra och stödja barn och ungdomar på olika sätt. I ett av projekten nämns hur revitalisering av språk och kultur också har betydelse för att stärka romsk identitet hos barn och unga och på så vis också förebygga brott och missbruk bland dem.

En majoritet av projekten ger dock ofta intryck av att vara sköra och att verksamheten i hög grad bygger på enskilda eldsjälar och enstaka personer som bär upp dem, ofta på ideell basis. I ett av projekten flyttade exempelvis den lärare som hade haft hand om undervisningen av barnen i romani utomlands, vilket inneburit att det har varit svårt för föreningen att återredovisa aktiviteterna till Språkrådet, eftersom underlag delvis saknas. Att formulera sig skriftligt blir ett hinder och leder till begränsningar för många både när det gäller att skriva själva ansökningarna och att senare redovisa projekten på förväntat sätt. Rådgivning i hur man kan skriva projektansökningar och redovisa dessa enligt svensk praxis, skulle kunna vara en uppgift för Språkrådet mer allmänt för att möjliggöra att denna kompetens på olika sätt ökar inom minoriteten och sannolikt bland andra grupper med liknande behov.

Projektbidragen från Språkrådet och andra bidragsgivare är tillfälliga och begränsar i hög grad verksamheterna och den långsiktiga planeringen får stå tillbaka, något som också Språkrådet i tidigare redovisningar uppmärksammat. Bidragen från Språkrådet och möjligtvis från andra bidragsgivare har sannolikt bara kunnat finansiera delar av all denna projektverksamhet, som förekommit i de här aktuella projekten och som förmodligen i stor utsträckning också bestått av omfattande egeninsatser och enstaka eldsjälares outtröttliga arbete.

Referenser

- Bijvoet, Ellen & Fraurud, Kari (2007). *Det romska språket och romsk språkvård i Sverige 2007*. Språkrådet vid Institutet för språk- och folkminnen.
- Broady, Donald (2000). Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg. I Jens Bjerg (red.), *Pedagogik*. Stockholm:
- Catomeris, Christian (2004). *Det ohyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna*. Stockholm: Ordfront.
- Eriksen, Thomas Hylland (1993). *Etnicitet och nationalism*. Nora: Nya Doxa.
- Eriksen, Thomas Hylland (2000). *Små platser - stora frågor: en introduktion till socialantropologi*. Nora: Nya Doxa.
- Fishman, Joshua (1991). *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon, England: Multilingual Matters.
- Gustafsson, Inga (1971). *Studier i en minoritetsgrupps strävan att bevara sin kulturella autonomi*. Stockholms stads och pedagogiska institutionens försöksprojekt för Stockholms zigenarbefolknings rehabilitering, Imfo-gruppen 1971:9. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Hasan, Baki (2011). *Amen siklovaja gramatika*. Stockholm: Skolverket.
- Hasan, Baki & Spetz, Jennie (2012). *Romska i undervisningen och på webben: en enkätundersökning från Språkrådet*. Institutet för språk och folkminnen.
- Hyltenstam, Kenneth (red.) (1999). *Sveriges sju inhemska språk: ett minoritetsspråkperspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

- Hyltenstam, Kenneth, Stroud, Christoffer och Svonni, Mikael (1999). Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I Kenneth Hyltenstam (red.), *Sveriges sju inhemska språk. Ett minoritetsspråksperspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Liégeois, Jean-Pierre (2007). *Roma in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- May, Stephen (2011). *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. New York: Routledge.
- Municio, Ingegerd (1993). Svensk skolpolitik under intryck av två diskurser: nationell självförståelse och demokratiskt credo. I *Invandring forskning politik: en vänbok till Tomas Hammar*. Centrum för invandringsforskning CEIFO. Stockholm: Stockholms universitet.
- Nieto, Sonia (1999). *The Light in Their Eyes. Creating Multicultural Learning Communities*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Palosuo, Laura (2009). *En inventering av forskningen om romer i Sverige*. Centre for Multiethnic Research, Uppsala University.
- Rodell Olgaç, Christina (2009). *Kulturell och språklig revitalisering bland romska barn och ungdomar – en väg till självorganisering. En uppföljning av Allmänna arvsfondens 27 romska projekt åren 1996-2009*. Stockholm: Allmänna arvsfonden.
- Rodell Olgaç, Christina (2012). Romskt föreningsarbete bland barn och ungdomar – på väg mot ett organisationskapital. I: Katrin Goldstein-Kyaga, María Borgström och Tobias Hübinette (red.), *Den interkulturella blicken. Inte bara goda pedagogiska avsikter*. Södertörn Studies in Education 2. Huddinge: Södertörn högskola.
- Valentin, Dimitri (2009). *Romska läromedel. Uppdrag till Språkrådet att kartlägga läromedelsresurser för undervisning i romska språk på grundskola och gymnasium*. Uppdaterad 10.10.2011.
[www.madersmal.skolverket.se]